

UNIwersytet Łódzki
Zakład Geografii Ekonomicznej
i Organizacji Przestrzeni

ROLA PRZEMYSŁU
W ROZWOJU MIAST I MIASTO JAKO BAZA
DZIAŁALNOŚCI PRZEMYSŁOWEJ

Materiały konferencyjne

ŁÓDŹ 1979

ROZWÓJ PRZEMYSŁU A ROZWÓJ MIAST.
NOWE RELACJE PRZESTRZENNE POMIĘDZY PRZEMYSŁEM I MIASTEM^{*x}

Tradycyjnie przemysł sprzyjał rozwojowi miast. W wielu miastach funkcje przemysłowe związane były z funkcjami usługowymi, gdyż "kupiec był najczęściej współnikiem przemysłowca i rzemieślnika"¹.

Jednakże nieliczne są miasta stworzone przez przemysł. Nie dotyczy to nowych państw lub krajów socjalistycznych². W istocie, jak to bardzo dobrze wykazał P. Pinchemel, "urbanizacja łączy się z uprzemysłowieniem". To ostatnie pojęcie stosuje się głównie do okresu rewolucji przemysłowej³.

Aktualnie relacje miasto - przemysł uległy głębokim przeobrażeniom. Większość tkanki miejskiej dezindustrializuje się, a rozwój miast dokonuje się równolegle z rozwojem funkcji usługowych. Przemysł nie jest już motorem wzrostu miast, chociaż prawie wszędzie uprzemysłowienie pozostaje uprzywilejowanym instrumentem polityki racjonalnego rozwoju gospodarki⁴.

Skąd taka zmiana? Jakże są nowe relacje między przemysłem i miastem? Jaką politykę należałoby popierać?

Celem tego artykułu jest próba odpowiedzi na te pytania poprzez analizę procesu dezindustrializacji tkanki miejskiej, nowych tendencji lokalizacji przemysłu, przyczyn i skutków exurbanizacji działalności przemysłowej, jak też warunków przenikania funkcji przemysłowej do środowiska miejskiego.

* Tłumaczył Jerzy Dzieciuchowicz

¹B. Dézert i C. Verlagne, (3), s. 216.

²Zob. na przykładzie Polski L. Straszewicz, (11).

³(10), s. 103-104.

⁴A. Fischer, (4), s. 36.

1. Dezindustrializacja tkanki miejskiej

Większość najnowszych badań poświęconych roli przemysłu w środowisku miejskim wskazuje na spadek zatrudnienia w przemyśle wewnątrz aglomeracji miejskich krajów rozwiniętych.

Poza przykładem Londynu i Paryża, często cytowanym, gdzie prowadzi się (od 1947 r. w pierwszym przypadku i od 1955 r. w drugim) rygorystyczną politykę w zakresie nowych inwestycji, faworyzującą rozwój ukierunkowany, można przytoczyć liczne przykłady innych miast takich jak Manchester lub Bruksela. Istotnie centrum Manchesteru straciło od 1966 do 1972 r. ponad 30 000 zatrudnionych w przemyśle (33,2% stan z 1966 r.)⁵, a centrum Brukseli (obszar 19 gmin) 19 000 stanowisk pracy dla pracowników fizycznych (18) w okresie 1947-1970⁶.

Zgodnie z ogólną prawidłowością regres dotyczy głównie zatrudnienia w sferze produkcji. Często jednak utrzymywano dotychczasowy stan, a nawet następował widoczny wzrost zatrudnienia w tzw. "trzecim sektorze przemysłu" (tertiare industriel) tzn. w placówkach naukowo-badawczych, laboratoriach, usługach, handlu i administracji. I tak, w regionie paryskim 28,9% zatrudnionych w przemyśle w 1973 r. stanowili pracownicy "usługowi"⁷, a w Brukseli pracownicy umysłowi sektora drugiego reprezentowali w 1970 r. 35% ogółu zatrudnionych, wobec 21% w 1947 r.⁸, co stanowi wzrost względny o 67%.

Obecna dezindustrializacja tkanki miejskiej następuje prawie wszędzie z tych samych przyczyn; jednej bardziej ogólnej - postępu technologicznego, i innej bardziej charakterystycznej dla środowiska miejskiego - exurbanizacji przemysłu. W rzeczywistości, dzięki automatyzacji większość gałęzi przemysłu mogła zwiększyć wydajność, stabilizując a nawet zmniejszając zatrudnienie w samej produkcji. Przeciwnie, rozwój prac badawczych i komercjalizacja wyrobów doprowadziły do wzrostu liczebności grupy tzw. "bia-

⁵ P. E. Lloyd i C. M. Masson, (6), s. 77.

⁶ E. Bauwin, (1), s. 62.

⁷ D. Darmon, (2), s. 7.

⁸ E. Bauwin, praca cytowana, s. 62.

łych koźnierzyków". Wzrost ten jest szczególnie widoczny w środowisku miejskim, gdyż określona wyżej działalność usługowa wymaga bezpośredniej bliskości miasta. Działalność ta jest więc mniej podatna na przemieszczanie.

Wprost przeciwnie, liczne zakłady produkcyjne opuściły miasto uczestnicząc w wielkich zmianach aktualnej lokalizacji przemysłu, nazywanych przez niektórych badaczy "exurbanizacją".

2. Nowe tendencje lokalizacji przemysłu

Próbując uogólnić obecną ewolucję lokalizacji przemysłu na obszarze aglomeracji miejskich można poruszyć następujące kwestie:

- Prawie całkowite opuszczenie przez przemysł centrów aglomeracji, z wyjątkiem niektórych zakładów specjalistycznych takich jak: drukarnie i oficyny wydawnicze, pracownie krawieckie, stolarstwo artystyczne, zakłady mechaniki precyzyjnej a także małe zakłady przemysłu spożywczego. Ogólnie biorąc, są to zakłady, które istniały już tam w przeszłości. Zakładanie nowych fabryk było zjawiskiem rzadkim. Najczęściej istniejące zakłady utrzymują liczne związki z centrum, co wyjaśnia ich trwanie.

- Bardzo istotny spadek znaczenia przemysłu na obszarze bliższych peryferii lub bliższej części strefy podmiejskiej, w szczególności najbardziej dynamicznych gałęzi przemysłu. Jednakże przypadki przetrwania zakładów w tym samym miejscu są liczniejsze niż w centrum z powodu dużej roli inwestycji trwałych, mniejszych trudności reorganizacyjnych w miejscu lokalizacji produkcji. Oprócz tego obserwuje się tam obecnie więcej przypadków lokalizacji zakładów w budynkach wykupionych lub w miejscach jeszcze dostępnych.

- Zwielokrotnienie liczby nowych obiektów w strefach przemysłowych położonych na peryferiach aglomeracji. W większości krajów Europy Zachodniej w zagospodarowanie tych stref inwestują władze publiczne (krajowe, regionalne albo lokalne), które popierają lokowanie się tam nowych firm lub zakładów przenoszonych⁹. W opinii większości inwestorów zasada ta wydaje się idealna, ponieważ pozwala na pogodzenie potrzeb przestrzennych

⁹ Szersze informacje zob. w pracy B. Merenne-Schaumaker, (7).

różnych przedsiębiorców oraz za bardziej racjonalne zagospodarowanie przestrzeni.

Tak więc, strefy przemysłowe tworzone najczęściej na dawnych terenach rolniczych, przekształcają gruntownie rozkład przestrzenny przemysłu. Z uwagi na określoną wyżej lokalizację, strefy te uwydatniły proces exurbanizacji, związany z poszukiwaniem rozległych i tanich gruntów, łatwych do zagospodarowania, pociągając za sobą lokalizację zakładów na peryferiach miast, często w pobliżu nowych linii i urządzeń transportowych.

3. Przyczyny i skutki exurbanizacji działalności przemysłowej

Obecnie należy omówić ściśle przyczyny i skutki exurbanizacji, stanowiącej istotną cechę ewolucji przemysłu.

Jak wskazaliśmy już we wcześniejszej pracy¹⁰ przyczyny procesu exurbanizacji są liczne. Odnoszą się one zarówno do przedsiębiorstw, jak i odpowiedzialnych władz.

W rzeczywistości, rozproszenie działalności przemysłowej jest przede wszystkim konsekwencją ewolucji techniki produkcji. Lokalizacja wielu starych okręgów przemysłowych datuje się na koniec XIX i początek XX w. Wiele fabryk założonych w okresie, gdy powiązania przemysł - miejsce zamieszkania były ściśle, z powodu dużej liczby godzin pracy i braku środków komunikacji zostało otoczonych stopniowo przez tkankę miejską. Aktualnie, przestarzałe i mało funkcjonalne budynki fabryczne z trudnością adaptuje się do nowych technik produkcji, w szczególności dotyczących zakładania taśmociągów, składowania na większą skalę oraz nowych sposobów załadunku i rozładunku towarów.

Włączenie takich obiektów w tkankę miejską jest jeszcze dodatkowo komplikowane przez bardzo silną presję rynku gruntów, co utrudnia często całkowicie zwiększenie lub modernizację zakładów w ich dotychczasowym miejscu lokalizacji i skłania do przenoszenia na peryferie zakładów będących wielkimi konsumentami przestrzeni.

Oprócz tego uciążliwe sąsiedztwo (hałas, zadymlenie, za-

¹⁰E. Mierenne-Schaumaker, (8).

nieczyszczenie powietrza, trudności komunikacyjne itd.), typowe dla licznych zakładów, sprzyja również ich przemieszczaniu tym bardziej, że bardzo często władze publiczne zmuszają lub nakładają do tego odpowiednie firmy. Wśród środków pobudzających migrację, jak już powiedziano, czynnikiem determinującym jest tworzenie niewielkich stref przemysłowych (parcs industriels).

W końcu, nowa organizacja pracy w przemyśle - zwłaszcza coraz częstsza dysocjacja poszczególnych funkcji tego samego przedsiębiorstwa, uzależniona od rozwoju telekomunikacji i informatyki jest także odpowiedzialna za exurbanizację jednostek produkcyjnych.

Konsekwencje dekoncentracji przemysłu są słabiej znane, gdyż przyciągają uwagę badaczy dopiero od niedawna.

W skali miast i aglomeracji miejskich opuszczenie licznych budynków i terenów ułatwiło akcje renowacyjne. Jednakże te kosztowne przedsięwzięcia były często ograniczane do stref centralnych, gdy tymczasem prawie wszędzie w dzielnicach peryferyjnych i w strefach podmiejskich pozostawał przemysł, którego funkcjonowanie stwarza aktualnie liczne problemy.

W centrum miasta funkcje przemysłowe ustąpiły miejsca funkcjom usługowym. Serwicyzacji towarzyszy wzrost gęstości zatrudnienia, pociągający za sobą wzrost zatłoczenia środków komunikacji w godzinach szczytu, związany także z coraz częstszym przenoszeniem się ludności na peryferie miast. Z drugiej strony, poszukiwanie tanich gruntów prowadzi często do urbanizacji przebiegającej w formie skokowej i wzrostu anarchicznego w pasach peryferyjnych aglomeracji miejskich.

Na poziomie ludnościowym exurbanizacja przemysłu wzmaga migracje wahadłowe albo prowokuje zmiany miejsc zamieszkania. Przemiany funkcjonalne stwierdzone w dzielnicach odpływu ludności są często związane ze zmianami socjo-ekonomicznymi obejmującymi klasy społeczne nie wzbogaciły się jeszcze przed opuszczeniem dzielnic podlegających renowacji.

W skali przedsiębiorstw przemieszczenie jest częściej korzystne pod warunkiem jednak, iż nie powoduje trudności finansowych ściśle związanych z nowymi inwestycjami lub nowych zobowiązań:

wzrost kosztów transportu pracowników, trudności w dotarciu do usług miejskich, nowych placówek handlowych, oświatowych (restauracje, żłobki itd.).

Bilans jest ciągle daleki od pozytywnego. Nic więc dziwnego w tym, że przedmiotem zainteresowania jest kwestia lepszej interpretacji funkcji przemysłowej w środowisku miejskim¹¹

4. Aktualne warunki przenikania funkcji przemysłowej do środowiska miejskiego

Ze względu na czynniki prowadzące do exurbanizacji ponowne wprowadzenie przemysłu do miasta nie może nadal stanowić procesu spontanicznego¹². Władze publiczne muszą więc wypracować nową politykę obrotu gruntami.

W tym celu, powinny być wzięte pod uwagę cztery, następujące zasady:

- trzeba zgodzić się na ułatwienia związane z rozwojem i modernizacją zakładów w ich dotychczasowym miejscu lokalizacji, w odniesieniu do wszystkich gałęzi przemysłu podatnych na integrację ze środowiskiem miejskim,

- podatki nakładane na przedsiębiorstwa muszą się zmieniać wraz ze stopniem integracji zakładów i nie powinny, w dalszym ciągu, zależeć wyłącznie od polityki władz lokalnych,

- kierownictwo placówek zagospodarowania przestrzennego powinno proponować przedsiębiorstwom poszukującym nowych miejsc lokalizacji, odpowiadających wymogom integracji, tereny usytuowane w obrębie granic miejskich,

- poza małymi strefami przemysłowymi, położonymi peryferyjnie, należy popierać również inne formy.

W sensie ogólnym przemysł pozostający lub wkraczający na tereny miejskie musi odpowiadać trzem następującym kryteriom: niewielkie rozmiary zakładów, małe zapotrzebowanie na ziemię (10 do 20 m² powierzchni na 1 zatrudnionego), mała uciążliwość i wysoki stopień powiązań z funkcjami miejskimi.

¹¹ Zob. np. J. Pietri i współautorzy, (9).

¹² C. Gachelin, (5), s. 185.

W takich warunkach integracja jest możliwa, dzięki ponownemu wykorzystaniu szeregu działek jeszcze dostępnych oraz dzięki rozwojowi nowych metod zagospodarowania przemysłowego, takich jak struktury pionowe, budynki przemysłowe o fasadach dostosowanych do otoczenia miejskiego i małe strefy przemysłowe.

W rzeczywistości trzeba dokonać spisu wszystkich działek mogących przyjąć zakłady zmodernizowane. Jak już powiedziano, działki takie są szczególnie liczne w starych okręgach przemysłowych¹³, gdzie jest możliwe ponowne wykorzystanie działek wolnych, o niekorzystnych warunkach i tą drogą uzdrowienie tkanek miejskiej, jej reorganizacja i ożywienie¹⁴.

Metody najbardziej przydatne w środowisku miejskim zaliczają się do trzech kategorii. W samym centrum miasta można stworzyć zespoły ujednoczonych powierzchni ułożonych piętrowo, które przyciągają przemysł lekki wymagający niewielkiej powierzchni i pozbawiony istotnych uciążliwości. Takie układy pionowe ("flatted factories") osiągały pewne sukcesy w W. Brytanii i w Skandynawii¹⁵.

W przypadku najważniejszych obiektów przemysłowych można pomyśleć o budynkach urządzonych specjalnie tak, aby harmonizowały z wyposażeniem architektonicznym stref mieszkaniowych, znajdujących się w bliskim otoczeniu. Nowe, interesujące, eksperymenty w tej dziedzinie zostały przeprowadzone w W. Brytanii, głównie w nowych miastach¹⁶.

W strefach peryferyjnych chodziłoby o tworzenie małych stref przemysłowych (od 2 do 10 ha, 20 ha byłoby nieprzekraczalną granicą). Strefy te mogłyby znaleźć się w miejscu dawnych rejonów podupadłych lub na terenach jeszcze wolnych, przyciągając różne

¹³ 6600 ha w Galicji, 3000 ha w Nord Pas de-Calais (C. Gachelin op. cit., s. 186), 4500 ha w Walonii.

¹⁴ Nie chodzi tu o przekazanie wszystkich przestarzałych obiektów fabrycznych dla przemysłu. Niektóre z nich mogą być wykorzystane dla celów mieszkaniowych, na potrzeby zieleni miejskiej lub placówek socjalnych. Należy przy tym przystosować dla celów przemysłowych te budynki, które najlepiej nadają się do tego celu.

¹⁵ Pełniejsze informacje zob. B. Merenne-Schoumaker, (8), s. 14-15.

¹⁶ Ibidem, s. 15.

gałęzie sektora drugiego i trzeciego, stanowiące ważny element w kształtowaniu krajobrazu miejskiego: tereny zielone, pasy zadrzewień itd.

Wnioski

Aby miasto stało się polem kontaktów, zamiast segregacji wymaga się zaprzestania systematycznego przenoszenia przemysłu a także rozszerzenia, zbyt wąskiego i utrwalonego, pojęcia segregacji funkcjonalno-przestrzennej oraz najlepszej lokalizacji, poszukiwanej dla każdej gałęzi przemysłu.

Obok dzielnic przemysłowych, przydatnych i niezbędnych dla przemysłu ciężkiego, który jest uciążliwy i pochłania ogromne tereny, trzeba rozwijać nowe formy zagospodarowania pozwalające wiązać poszczególne gałęzie przemysłu z tkanką miejską.

Ponowne zaprowadzenie przemysłu do miasta jest więc jednym z wielkich problemów urbanistycznych nowej epoki. Od sposobów rozwiązania tej kwestii będzie zależeć przyszłość relacji przestrzennych pomiędzy przemysłem i naszymi miastami.

Literatura podstawowa

- (1) E. BAUWIN, L'industrie manufacturière bruxelloise. Ses principales caractéristiques et difficultés, dans Revue belge de Géographie, 102, 1978, n° 1, s. 51-66.
- (2) D. DARMON, La part des services dans les activités du secondaire en région parisienne, dans Etudes et Synthèses Région Parisienne, Aspects n° 8, Paris 1974.
- (3) B. DEZERT et C. VERLAQUE, L'espace industriel, Masson, Paris 1978.
- (4) A. FISCHER, Eléments de recherche: industrialisation et hiérarchie urbaine dans le Nord des Pays-Bas, dans Bulletin de l'Association des Géographes français, n° 432, 1976, s. 35-44.
- (5) C. GACHELIN, La localisation des industries, Coll. Sup. Le Géographe, n° 22, P.U.F., Paris 1977.
- (6) P. E. LLOYD et C. M. MASON, Manufacturing industry in the inner city: a case study of Greater Manchester, dans Transactions, Institute of British Geographers, 1978, vol. 3, n° 1, s. 66-90.

- (7) B. MERENNE-SCHOUMAKER, Les zones et les parcs industriels, dans La Géographie, n° 105, 1975, n° 2, s. 87-110.
- (8) B. MERENNE-SCHOUMAKER, Localisations industrielles et milieu urbain, dans Bulletin de la Société géographique de Liège, n° 13, 1977, s. 5-18.
- (9) J. PIETRI, F. DEROT, P. BERTRAN DE BALANDA, F. SOULIGNAC et J. L. HUSSON, Les pôles industriels: urbanisation et industrialisation, Synthèse générale, dans Cahiers de l'I.A.U.R.P., vol. 40-41, 1975.
- (10) P. PINCHEMEL, Le rôle de l'industrie dans le développement et l'aménagement du réseau urbain, dans Geographia Polonica, n° 12, 1967, s. 103-113.
- (11) L. STRASZEWICZ, L'industrie et le développement du réseau urbain, dans Geographia Polonica, n° 12, 1967, s. 115-130.